

Plats, genus och renlighet

Försäljning av livsmedel på torg i Finland under första delen av 1900-talet

Hanna Lindberg, Eija Stark & Ann-Catrin Östman

Hvad man vid torghandeln fordrar i en första klassens stad, och till den rangen måste vi väl ha rättighet att räkna vårt samhälle, är snygghet och renlighet. [...] Stadsborna i allmänhet anse sig, och detta ej utan skäl, i bredd med landsborna såsom mera bildade, och då böra de åtminstone kunna lägga bort att, såsom somliga för sed hafva, peta med fingrarna i smör och kött eller gräfva med händerna i bärkorgar, gurkbyttor etc.¹

Ännu under tidigt 1900-tal försåg sig stadsbefolkningen i Finland med livsmedel på torgen där olika slag av försäljare erbjöd bland annat smör, mjölk, grädde, ost, spannmål, bröd, kött och fisk. Vid denna tid växte städerna och det ställdes allt högre krav på matdistributionen då antalet människor ökade.² För jordbrukande hushåll i städernas omland medförde detta utökade försäljningsmöjligheter. Liberaliseringen av näringslagstiftningen under senare delen av 1800-talet lade grund för en utökad handel och försäljare av olika slag kunde dra nytta av denna möjlighet. Detta medförde att allt fler personer försörjde sig genom torghandel. Sammantaget ledde detta till en kraftig expansion av torghandeln, men ofta under mer eller mindre oreglerade förhållanden. I ökande omfattning diskuterades problemen med torghandeln i pressen. Torgen ansågs därför under det tidiga 1900-talet inte endast vara en plats för vardagliga handelstransaktioner, utan de symboliserade den snabba urbaniseringens och samhällsomvandlingens många utmaningar.

I det här kapitlet studerar vi hur uppfattningar om smuts och renhet kan relateras till torghandel och dess förändring. Det ohygieniska som tillskrevs både försäljarna och kunderna granskas i relation till olika varor och till såväl könskodade som platsbundna föreställningar om renhet och smuts. Även platsen hade en stor betydelse för synen på handel med livsmedel. Vi fokuserar huvudsakligen på försäljning av mjölk och smör, kött samt frukt och grönsaker. Utgående från bilder, tidningstexter och frågelistmaterial studerar vi hur uppfattningar om smuts och renhet kommer till uttryck när torghandel beskrivs, diskuteras och avbildas i de olika källorna.

Kring sekelskiftet 1900 tillhörde torgförsäljarna olika samhällssegment. Dels var det landsborna som reste in till städerna för att sälja avkastningen från sina gårdar eller fisk de fångat. Dels sålde stadsboende torghandlare uppköpta varor och därtill sålde handelsträdgårdar sina egna produkter. I viss mån befolkades torgen även av etniska minoriteter och i Helsingfors och Åbo fanns så kallade narinker, det vill säga handelsplatser där judiska handlare fick bedriva handel med i första hand begagnade kläder.³ På grund av torghandelns snabba expansion väcktes diskussioner om de faror som handelsformen kunde föra med sig, då oerfarna kunder köpte av försäljare som inte drog sig för svekfullhet och lurendrejeri. Yvonne Hirdman, som har studerat föreställningar och praktiker kring mat vid sekelskiftet 1900, beskriver situationen som otyglad och med otaliga exempel på fusk: ekollon tillsattes i kaffet, sågspån i mjölet och ister i smöret. Dessutom färgades korven röd och kalvköttet blåstes upp.⁴

I kapitlet visar vi hur torgen började uppfattas som smutsiga platser, hur dessa platser reglerades på striktare sätt och hur hanteringen på ett bekönat sätt kunde tolkas i termer av äckel och avsmak. Studien pekar på en iögonfallande uppdelning mellan smuts och renhet i relation till torghandel. Förmodligen bidrar dessa genuskodade föreställningar, i samverkan med klass, till att matförsäljning på torgen började uppfattas som ett arbete för kvinnor. Medan matförsäljningen i början av 1900-talet i stor utsträckning sköttes av jordbrukarhushåll eller andra personer på landsbygden, hanterades denna i mitten av seklet av kvinnor med detta som yrke eller av professionella trädgårdsodlare.

Kontext, källor och teoretiska perspektiv

Under andra hälften av 1800-talet förändrades samhället på en rad olika sätt som märkbart skulle förändra synen på mat och hanteringen av livsmedel. Kring sekelskiftet ökade behovet av matinförskaffning i städerna – nu hade korna och de andra djuren i hög grad försvunnit även ur de små städerna och dessutom ökade stadsbefolkningarna snabbt i omfattning. Tidigare hade en stor del av maten producerats i stadshushållen. I städerna, i synnerhet i de mindre, hade det länge funnits en förhållandevis hög grad av självhushållning. Det fanns även ett dagligt behov av inköp därför att de bostäder som byggdes åt arbetarna inledningsvis var mycket små. I dessa fanns varken kok-, kyl- eller förvaringsmöjligheter och därför var man tvungen att dagligen gå till torget eller butiker i grannskapet. Kring sekelskiftet 1900 köpte personer från alla sociala klasser sin mat från torget.⁵

Samtidigt innebar den teknologiska och industriella utvecklingen att livsmedel producerades i ett annorlunda sammanhang och i en snabbare takt än det tidigare hade varit möjligt. Sedan 1870-talet hade jordbruket i Finland i stor omfattning varit inriktat på animalieproduktion eftersom det fanns tillgång till billig rysk spannmål. Under 1900-talets första decennier grundades flera mejerier, många i kooperativ form, och dessa möjliggjorde export och samordnad försäljning i städerna. De tidiga andelsmejerierna grundades vanligen i mera avlägset belägna byar och från dessa mejerier exporterades vanligen smöret, medan hushåll förhållandevis nära städer i högre grad kunde torgföra sina produkter lokalt.⁶

I denna tid av modernisering fick även torghandel, en traditionell form för varuförmedling, ett uppsving. I alla städer hade det sedan 1600-talet funnits stipulerade torgdagar, från början torsdagar, då människor från städernas nära omland kom in för att sälja matvaror som smör och fisk men även hö och ved. Torghandeln föll således delvis tillbaka på äldre reglering och på sedvana, och det fanns traditioner som tillskrev bönder, kvinnor och marginaliserade grupper en rätt att utnyttja torghandel som en försörjningskälla.

Medan äldre reglering möjliggjorde torgförande av många olika slag av varor vid speciella tidpunkter började handeln med livsmedel

så småningom att omgärdas av nya reglementen. Som ett led i den bredare hygiendebatten blev smittorisken genom kontaminerad mat tema för diskussion i många städer och även på nationell nivå. År 1895 skärptes reglerna i de större städerna och till grund för detta låg bland annat en debatt som beaktade närheten till Ryssland och riskerna med de livsmedel som kom därifrån. År 1910 gjordes en inskränkning av de varor som kunde torgföras, detta som ett resultat av att ny kunskap om livsmedelshygien hade skapats.⁷

Det finns förvånansvärt få studier över torghandeln och detta slag av matförmedling.⁸ Däremot föreligger en antologi som handlar om framväxten av livsmedelskontroll i Norden, med fokus på reglementen och den kunskapsmässiga utvecklingen.⁹ I vårt kapitel vänder vi istället blicken mot det vardagligt upplevda beaktande av den normativa bild av torghandel som målades av tidningspressen.

Vår analys är baserad på ett varierande källunderlag, utifrån vilket vi undersöker praktiker, textuella och visuella representationer samt erfarenheter av matförsäljning på torgen. Dessutom synliggör de tre olika typerna av källmaterial som utgör grunden för kapitlet även maktförhållanden och hierarkier. I stor omfattning baseras texten på svenskspråkiga tidningstexter som vi har sökt fram med hjälp av det finska Nationalbibliotekets digitala tidningsbibliotek. Artiklarna återger diskursiva förståelser av torghandel, dess problem och möjligheter samt även hur dessa förändrades över tid. Tidningarna innehåller olika slag av textmaterial som berör torghandel. Vid sidan av en förhållandevis neutralt hållen rapportering om tillgång, efterfrågan och priser publicerades ofta negativa skildringar som till innehållet avspeglar myndigheternas uppfattningar om brister i hygien och renlighet. I tidningarnas torghandelsskildringar ”fördes” läsaren ofta till torget i syfte att frammana visuella bilder samt doft- och smakintryck.¹⁰ Således påtog sig tidningarna rollen som myndigheternas språkrör och framstår därför som en motpol till folkliga uppfattningar om torghandel.

I kapitlet analyseras också fotografier som föreställer torghandel i Finland 1890–1950. Utifrån webbplatsen Kuvakokoelmat.fi, en kulturhistorisk och etnologisk samling som upprätthålls av Museiverket och som innehåller sammanlagt cirka 10 miljoner bilder, har vi valt ut 143

bilder. Med sökningarna ”marknad” och ”torg” (fi. *markkinat* och *tori*) ger databasen ungefär 370 träffar, och av dessa har bilder från år 1950 eller senare samt marknadsfotografier som föreställer andra finsk-ugriska folk uteslutits.¹¹ Vår analys av dessa fotografier utgår från visuell etnografi, något som tillför nya lager till förståelsen av vardagliga praktiker och normer. Vid analysen av bilderna uppmärksammar vi förutom såväl kulturella som sociala normer och förväntningar även överträdelser och förändringar av dessa. Liksom inom traditionell etnografi förankras analyserna av fotografierna i den kulturella kontext som det avbildade ingår i.¹² Alldeles för ofta har fotografier dock uppfattats som vinklade eller konstlade, trots att de materiella dimensionerna som kan tillföras ändå gör bilderna till viktiga historiska källor.

Dessutom har vi i vår analys beaktat frågelistmaterial som har skapats senare. I början av 1970-talet sände Åbo Akademis kulturhistoriska arkiv ut en frågelistas om smörframställning och smörhandel.¹³ Förutom detta material beaktar vi Svenska litteratursällskapets i Finland pristävling ”Land och stad” som ordnades 1976.¹⁴ I tävlingen ombads landsbygdsbefolkningen bland annat berätta om sina resor till städerna och kontakter med stadsbor, och bland frågorna fick erfarenheter av torghandel en framträdande plats. Vid sekelskiftet och fram till 1920-talet engagerade frågan om torghandeln och dess organisering myndigheterna stort, och som vi visar levde dessa diskussioner kvar i det senare insamlade minnesmaterialet.¹⁵

I vår analys utgår vi på ett intersektionellt sätt från två olika teoretiska antaganden. För det första är vi influerade av Mary Douglas tolkningar av smuts och plats. Som Douglas har visat i sitt klassiska verk om renlighetens och smutsens symboliska betydelser, är dessa starkt kopplade till rådande uppfattningar om manlighet och kvinnlighet samt till deras inbördes hierarkier.¹⁶ Ofta har uppfattningar om det orena relaterats till kroppsvätskor, främst kvinnors, men här visar vi hur mäns praktiker och hantering av livsmedel kan tolkas i termer av smuts. Därför är vi för det andra inspirerade av Michel de Certeaus tolkningar av vardagliga praktiker och av hur platser görs – dels genom överordnades strategier, dels genom de praktiker och ”taktiker” som torgets användare använder sig av. De Certeau beskriver just torget som en social plats som är svår

att kontrollera och reglera men som ändå präglas av informella regler om det passande.¹⁷ Medan de Certeau gör oss uppmärksamma på hur praktiker är platsbundna visar även Douglas att föreställningar om smuts är kopplade till plats, och att upplevelsen av smuts ofta är sammanbunden med att något görs på fel plats och på fel sätt.

Platsens betydelse kan utifrån dessa antaganden problematiseras på olika sätt. Torghandeln ägde rum utomhus i en tid då det också byggdes såväl saluhallar som mindre livsmedelsbutiker.¹⁸ En försäljningsplats inomhus var tvivelsutan lättare att kontrollera – och livsmedel hade länge hanterats inom hushållen. Nu började man även i allt större omfattning köpa in varor till de egna hushållen och dessa utifrån kommande varor, som man själv inte hade kontroll över, kunde ses som antingen smutsiga eller rena. Huruvida någonting betraktades som smutsigt berodde på om en viss vara hanterades av fel person på fel plats och på ett normbrytande sätt.

Torgen utgjorde en arena där olika befolkningsgrupper möttes och interagerade. Genusläsningen av materialet måste därför göras ur ett intersektionellt perspektiv, eftersom de människor som sålde eller gjorde inköp på torgen hade olika social bakgrund och sätten att beskriva män och kvinnor var djupt färgade av vilken social position de intog. Dessutom spelade uppdelningen mellan det agrara och det urbana stor roll vid denna tidpunkt.¹⁹

Torget var en plats där många rörde sig och där såväl män som kvinnor agerade försäljare. Bland kunderna intog kvinnorna en synlig plats, eftersom det oftast var de som ansvarade för inköpen i familjerna.²⁰ Även om urbanisering förändrade vardagslivet kunde de på landsbygden rådande vanorna och normerna ändå leva kvar i stadsmiljön. Också i städerna föll arbete som klädtvätt, städning, stickning, bakning, matlagning och skötsel av barn på kvinnor, vanligen inom det som sågs som hushållets ramar.²¹ Gradvis luckrades de könskodade normerna upp, och torgen gav ökade möjligheter för kvinnor att sälja egna produkter, som smör, bakverk eller hantverk, och kvinnor kunde även förmedla andras produkter. I kapitlet visar vi hur hushållets och arbetsdelningens könade normer omskapades och förstärktes under denna tid utifrån platsrelaterade uppfattningar om renlighet och smuts.

När bondsmöret blir ett problem

Att sälja på torgen var en rättighet som historiskt hade tillskrivits bönder och i större städer fanns torg på vilka enbart bönder fick sälja – det finns exempel på hur torgpoliser ålades att avslöja falska lantmän.²² Det vanliga i att jordbrukare förde livsmedel till torgen betonades i frågelistsvaren och olika slag av matvaror ingår i skildringarna – ”smör, färdigbakat bröd eller limpor, mjölk i bleckhinkar, även råmjölk som var eftertraktad, fisk, mest strömming, kom från Larsmo”.²³ Så här beskrevs utbudet på torget i Jakobstad, en liten österbottnisk kuststad, i en minnesskildring gjord av en man med jordbrukarbakgrund.

Bilderna av detta torg visar också dess agrara prägel (bild 10.1 och 10.2). Den ena halvan av salutorget var reserverad för försäljare som kom sporadiskt till staden för att sälja och här sålde i huvudsak landsbygdsbefolkningen (eller med en dåtida beteckning ”allmogen”) från kärror. På andra sidan fanns försäljningsplatser för mera stadigvarande försäljare. De mera etablerade matvaruhandlarna hade egna stånd.

År 1910 debatterades torghandeln i den lilla kuststaden och den lokala handelsföreningen ondgjorde sig över att torgavgifterna var lägre än i andra städer.²⁴ Det påstods att försäljare strömmade från andra orter till förfång för ”stadens skattedragande handlande och hantvärkare” och man yrkade på att polismyndigheten skulle övervaka ordningen vid salutorget och järnvägstorget, det sistnämnda kallades för ”Ryss-torget”. I inläggen framfördes ingen kritik mot jordbrukarna utan det var uttryckligen främst mellanhänderna som kritiserades:

Rörande handeln å Salutorget må tilläggas att färska livsmedel såsom bröd, mjölk, smör, ost, ägg, färsk fisk, fågel, skogsvilt, grönsaker, frukter, bär, svampar m.m. dyl. väl få av allmoge men ej av mellanhandlare, genom kringbärning föryttras.²⁵

Till städerna önskade man kring sekelskiftet 1900 ett tillräckligt omfattande inflöde av ”färska livsmedel”. De kritiska texterna som riktades mot jordbrukare började dyka upp några år senare då livsmedelsbrist rådde. Då talades det om hur man förde undermåligt smör till staden och hur bönder kunde be sina grannar sälja det smutsiga smöret å deras



Bild 10.1. En torgdag i Jakobstad på 1890-talet. Källa: Jakobstads museum/fotograf Ernst Lagus.

vägnar.²⁶ Det är tydligt att det smör som såldes direkt från gårdarna och inte via mejerier började ses som sämre. I den kooperativa tidskriften *Pellervo* gavs det exempel på hur gammalmodiga bondkvinnor tillverkade smör av dålig kvalitet.²⁷ Liknande berättelser återkommer också i frågelistmaterialet och det berättas bland annat om ”ekonomiskt” sinnade husmödrar som skummade mjölken för många gånger.²⁸

Berättelserna om fusk, både i förhållande till priser och till hur livsmedel hanterades, återknyter till en av det tidiga 1900-talets stora frågor om hur man skulle organisera förhållandena under en period av urbanisering. Men detta visar också hur sociala skillnader gavs betydelse i en tid av snabb förändring.

Att det inte alltid var så trevligt att stå på torget och sälja smör framgår av minnesberättelser som samlades in långt senare. I minnesskild-



Bild 10.2. Under 1890-talet, då denna bild togs, var det torgförsäljning endast en dag i veckan. I början av 1900-talet utökades antalet dagar. Källa: Jakobstads museum/fotograf okänd.

ringar rörande smörhandel omtalas en specifik företeelse rätt ofta. Det handlar om hur kunderna, ofta beskrivna som "stassfruar", smakar på smöret. Kunderna gav sig i denna situation således rätt att smaka på smöret, och det här har förmodligen väckt negativa känslor hos den grupp som sålde smöret eftersom detta är något som skribenterna ofta noterar i frågelist svar.²⁹ Också kundernas beteende omtalas således och i skildringarna skrivna ur försäljarnas perspektiv betonades ofta de sociala skillnaderna: "De som räknade sig till finare och högre komna på samhällsstegen vände lillfingret avigt och med nageln tog sitt prov och kvarlemnade en repa i smörbiten."³⁰

I några av dessa skildringar omnämns också det ohygieniska, då tolkat utifrån en senare tid: "Detta gick till så att v.b [vederbörande] tog

en gnutta smör med fingernageln och stoppade i munnen vilket måste anses mindre hygieniskt.”³¹

I mitten av 1910-talet fanns ny naturvetenskaplig kunskap om renhetens betydelse. Det här var också en tid då det rådde brist på förnödenheter, och inte minst under dessa turbulenta år präglade av politisk oro och världskriget misstänkliggjordes de jordbrukare som sålde mat på torgen. Vid denna tid förbättrades de agrara hushållens avkastning, men jordbrukarna i Finland påverkades också av internationella konjunkturen och dåliga skördeår. På den ryska marknaden ökade efterfrågan på smör under krigsåren och det var inte minst genom producenternas kooperativa organisationer som smöret såldes österut. Möjligheterna till spannmålsimport från Ryssland minskade under kriget och importen avbröts nästan helt och hållet våren 1917.

I Jakobstad publicerades namnen på jordbrukare som hade ren mjölk år 1917, ett år då tydlig reglering av matförsäljning hade införts:

Den bästa mjölken beträffande renhet, fetthalt och hållbarhet levererades senaste månad av följande bönder: Karby: Vikt. Nylund. Lövä: Vikt. Förste, Löfgren. Forsby: Katarina Bur, Alfred Andersson. Soklot: And. Gustafsson, Johan Nylund, Jakob Nikonen, Axel Karlsson, Aug. Froste. Staraby: Johan Karlsson, Sofia Nygård Vikt. Jansson, Henrik Skutnabb, Viktor Skutnabb. Mjölkleverantörerna uppmärksamgöres på att smutsproven dagligen utställas i skåpet å mjölklaboratoriet vid Otto Malmsgatan.³²

Att mjölkhanteringen hade förändrats på genomgripande sätt omtalas av många av de personer som sänt in frågelistsvar. Samtidigt framställdes de äldre praktikerna även på ett sätt som gör att det ordentliga och det rena träder fram:

Eftersom smöret var den dyrbarast[e] av gårdens egna produkter och mången gång den enda man kunde omsätta i reda pengar, så var själva tillverkningen, kärningen ett särdeles viktigt, nästan högtidligt företag som nog matmor själv för det mesta ville sköta.³³

Det smör vi använde själva packades ner omsorgsfullt, så att inga luftfickor fanns, i smörkrukan. Detta var en glaserad fajanskruka

med två öron. Sådana torde ännu finnas i handlen. Det smör som såldes packades i färdiga paket ell. i träbyttor, beroende på hur länge det skulle förvaras.³⁴

Det smör som producerades i hemmen började i ökande grad ses som smutsigt under en tid då försäljningen av mejeritillverkat smör ökade i omfattning. Samtidigt återspeglar frågelistsvar från dessa grupper en uppfattning om att de egna tillverkningsätten var gedigna och renliga.

Kött och det oordnade

På de tidiga torgbilderna kan försäljningsstånden stå förhållandevis oordnade. När torghandeln beskrevs i tidningarna sågs också detta, det röriga, som ett problem. Följande tidningsinlägg visar att man ville lägga grund för en mer ordnad försäljningsplats där olika slag av varor inte blandades. Det här förhållandet märktes tydligt i den bild som förmedlades av torghandeln i den finländska pressen:

Vi tro, att ifall hvarje dag en och hvarje torgdag ett par poliser vore placerade å torget och anvisade enhvar med sitt lass ankommande landsbo sin plats uti regelbundna, enligt förut uppgjord ordningsplan bestämda rader eller linjer med fria passager däremellan, så kunde mycket obehag undvikas för såväl säljare som köpare.³⁵

Artiklar och notiser beskriver hur kött, fisk, smör, bär och grönsaker stod uppställda bredvid säd, ved och hö på dammande torg där försäljarna hade placerat sig huller om buller för att bjuda ut sina varor. Bredvid sina provisoriska stånd hade torgförsäljarna dessutom hästarna som de hade färdats med till torget. Saften från köttet och frukten blandades med avfall, djurens avföring och dammet från torget och tillsammans blev det en gytjig sörja. Därmed var hela marken som torgen stod på sjuk.³⁶ Behovet av att flytta försäljningen av livsmedel inomhus till saluhallar framställdes som akut. Framför allt i Helsingfors tycktes behovet av en saluhall vara skriande, om man får tro *Hufvudstadsbladet*. På samma sätt som Hirdman visar att Stockholm i svensk press framställdes som efterblivet i jämförelse med europeiska storstäder såsom London, Paris

och Berlin, hävdade den finländska huvudstadspressen att utlänningar storligen förundrades över hur primitivt livsmedelsförsäljningen organiserades i Helsingfors. I en artikel från 1907 skrev *Hufvudstadsbladets* redaktion att till och med Åbobor förvånades av tillståndet i Helsingfors, eftersom förhållandena var mycket bättre ordnade i Åbo.³⁷

I diskussioner om renlighet i allmänhet och på torgen i synnerhet verkar ett återkommande inslag vara att det egna landet eller den egna orten framställs som problematisk, medan idealet finns någon annanstans. För utlänningar kunde nämligen torgen i Helsingfors istället vara själva sinnebilden för det prydliga och rena, vilket Andrew G. Newby har visat i sin studie över Finlandsbilden på Irland. Då irländaren Michael Davitt besökte Helsingfors år 1904 beskrev han i sina anteckningsböcker ett torgbesök där han förundrades över både torgets och människornas renlighet och prydighet, trots att där såldes livsmedel av de mest varierande slag. Enligt Davitt fanns en sådan renlighet inte att skåda i något annat land.³⁸

Men för att återvända till avsmaken och äcklet, så är de även starkt närvarande i minnesmaterialet, där framför allt kötthandeln väckte anstöt. Runt köttet, som ibland ryktades vara av självdöda djur, surrade spyflugor och det sveptes ofta in i smutsiga tyger. Även kötthandlarnas hantering av köttet lyftes fram och i Åbo fanns till exempel kötthandlaren som alltid höll kniven i munnen innan han skar upp köttet. Äcklet sträckte sig alltså vidare till kötthandlaren som person och en specifik slaktare beskrevs ofta vara berusad under torgtiden och det hände att han urinerade bredvidståndet. Informanterna framställde dessutom kötthandlarna som våldsamma både mot de assisterande familjemedlemmarna och mot andra kötthandlare.³⁹

Att det är just kötthandeln som föranleder informanterna att återge minnen av avsmak är inte förvånande. Enligt Christina Nordin steg köttet fram som stommen i matkonsumtionen vid sekelskiftet 1900, och detta gällde i synnerhet för de större städerna. Köttet blev därigenom en basföda runt vilken annan konsumtion byggdes upp, och därtill var köttet det födoämne som var utsatt för flest risker då det gällde livsmedelshygien.⁴⁰ Bildmaterialet visar att köttet också kunde säljas oslaktat (bild 10.3 och 10.4).



Bild 10.3. Det var ofta männen som ansvarade för köttförsäljningen på torgen. Denna bild från tidigt 1900-tal är från Jakobstad. Källa: Jakobstads museum/fotograf okänd.

Informanternas upplevelse av äckel pekar på en intressant dimension av hur erfarenheter aktualiseras i minnesmaterialet. I dylikt material har det ofta varit kollektivets erfarenheter som skrivits fram, och den person som skrivit ner berättelsen har istället för att lyfta fram det egna subjektet snarare fungerat som ett språkrör för en bredare gemenskap.⁴¹ Äcklet presenteras dock som en individuell och inte som en kollektiv erfarenhet.⁴² I informanternas berättelser är det dessutom i högre grad försäljaren, det vill säga slaktaren, än produkten (köttet) som väcker anstöt, vilket förstärker individcentreringen i hågkomsterna av avsmak. Försäljarna pissar, för över sin saliv på köttkniven samt står med smutsiga förkläden och lakan. Dessutom är de på fyllan och våldsamma.

I minnesberättelserna finns en könsbaserad avsmak, där smutsen – i dessa fall pisset, saliven, blodet och flottet – associerades med män.



Bild 10.4. På denna bild från torget i S:t Johannes, Karelen, tagen under 1930-talet säljer männen grisar. Källa: Museiverket/fotograf T. Laitinen.

Även tidningsmaterialet visar att det fanns en tydlig koppling mellan orenhet och maskulinitet samt mellan renhet och kvinnlighet då det handlade om torghandel. I en artikel för tidningen *Östra Finland* från 1895 förfasade sig signaturen "s" över all smuts på torgen. Smutsen var enligt artikelskribenten ofta förorsakad av försäljarnas lättja och fusk när det gällde att följa de existerande föreskrifterna. För att övervaka och råda bot på smutsen på torgen rekommenderade skribenten att en snygghetspolis borde inrättas. Enligt skribenten borde kvinnor vara mera kvalificerade än män för uppgiften:

För att vara arbetande i denna snygghetspoliskår kräfvades ingalunda att tillhöra det manliga könet, utan långt hellre skulle denna värksamhet kunna öfverlämnas till fruntimmerna. Dessa hafva nämligen för snygghet i allmänhet en mera klar och öppen blick än männen, hvarför

de också lättare äro i tillfälle observera när osnygghet förekommer. Dessutom skulle fruntimmer, då de naturligtvis ej för skötandet af sin snygghetspolistjänst behöfva vara uniformerade, lättare öfverraska dem, som vid torghandeln bära sig snaskigt åt, än en uniformerad polisman är i stånd till.⁴³

Detta citat visar med tydlighet att kvinnor associerades med renhet och prydlighet, att de ansågs ha en naturlig fallenhet för ordning och att observera ”snaskighet”, något som männen antogs vara sämre på. Kopplingen mellan avsmak och genus tycks dock ha varit produktspecifik, och förstärkts vid hanteringen av särskilda matvaror.

Trädgården och den rena naturen

I tidiga tidningsskildringar framstår alla varor som smutsiga och det handlar som det redan framgått också om att olika slag av varor blandades, bland dem grönsaker och frukter: ”Det var rotfrukter av olika slag, det var ull och lin som behövdes för husets behov, kött och bröd hämtades även till torget, och säkert såldes de många gånger under sådana förhållanden att nutidens hälsovårdsnämnder skulle få slaghicka.”⁴⁴

I några minnesskildringar framhålls att det lantliga kunde ses som positivt – en åländsk kvinna minns att det åländska smöret hade god åtgång i Stockholm och hon relaterar detta till en frisk och ren natur: ”Eckeröborna berättar att deras smör var uppskattat för sin läckerhet. Och undra på hur bra smaken var frisk och god då korna som levererat råvaran betat på de härliga åländska lövängarna!”⁴⁵

På torgen skulle olika slag av försäljare skiljas åt och en tidningsdebatt från 1910-talet visar att de försäljare som drev handelsträdgårdar inte ville blanda sig med de bönder som sålde på Vasa torg. I två lokala tidningar refererades den dispyt som berörde frågan om var trädgårdsodlare från landsbygden skulle sälja sina produkter. Dessa hade av allt att döma mot sin vilja placerats bland bönderna.⁴⁶

Trädgårdsodlarna utvecklades till en egen ny yrkesgrupp och de ville förmodligen inte förknippas med jordbrukarna. I tidningstexterna som publicerades under mellankrigstiden är det huvudsakligen trädgårds-

odlarna och de produkter som dessa säljer som förknippas med det rena och friska från landsbygden. Både de livsmedel och de blommor som fås från handelsträdgårdarna beskrivs som rena:

Trädgårdsmästare och grönsaksgummor på torgen börja också få sina bord rågade med högsommarens hela rikedom. Den långa köttdietens öken är lyckligen tilländalupen och man har hunnit till grönsakernas fruktbara oas.⁴⁷

Också trädgårdsodlarna omkring Lappvik ha glömt våra torgdagar. Jag försäkrar att allt vad deras trädgårdar ge i grönsaker och frukt skulle ha en rykande åtgång på Lappvik torg. Köparena äro redan på förhand färdiga att slåss om varan.⁴⁸

Kvinnorna, kläderna och de raka leden

I senare bilder av torgen märks rakare led. En analys av bilder som tagits av torgen visar också en annan sak – på de senare tagna bilderna är det i ökande grad kvinnor som är försäljare. Bland torgförsäljarna var kvinnornas andel påfallande stor – det visar fotografierna. På ett fotografi från höstmarknaden i Uleåborg 1933 syns endast kvinnliga försäljare, och som man kan notera i disken hos försäljningskvinnan med ljus jacka fanns matvaror och överraskande nog även småvilt bland försäljningsprodukterna. Just småvilt förefaller ofta ha saluförts av män.

På fotografierna säljer kvinnorna främst matvaror (bild 10.5). Då penningekonomin blev mer allmän saluförde de troligen egenhändigt tillverkade produkter för att få extra inkomster. Medan husmödrar i bondehushåll och torp hade ansvarat för inomhusarbete och hushållningen med mat, så hade döttrarna eller pigorna utfört smutsigare och tyngre delar av jordbruksarbete, nämligen utomhusarbetet. Kunde man tänka sig att torghandeln ”proletariserades” på så vis att kvinnorna som under den moderna omvandlingen sålde sina varor på torget representerade en äldre form av självhushållning och förknippades med de betydelser som denna hade? På ett fotografi av Kuopio torg är torgförsäljerskorna gamla (bild 10.6). Så är det på de flesta av de bilder från mellankrigstiden som har analyserats.



Bild 10.5. Det är enbart kvinnliga försäljare som syns på detta fotografi av höstmarknaden i Uleåborg 1933. Källa: Museiverket, JOKA Journalistinen kuva-arkisto/fotograf okänd.

Till skillnad från de unga kvinnor i fabriker och handelsbodas som arbetade utanför hemmets sfär, utgjorde torgförsäljarkvinnornas försörjningsuppgifter en tydlig fortsättning på det arbete som utförts i landsbygdshem. Försäljarnas resor till städernas torg kunde vara långa,⁴⁹ men oftast kom man ändå från kringliggande landsortskommuner. Till exempel Hermanstads och Majstads områden i Helsingfors, som ligger 4–5 kilometer från Helsingfors centrum, hörde ännu i 1900-talets början till stadens yttre, landsbygdsliknande områden, där det varken fanns vattenlednings- och avloppssystem eller regelbunden lokaltrafik.⁵⁰ Försäljarna var också ofta tvungna att åka till torget tidigt på morgonen.⁵¹ Då utgjorde försäljningen på torget självhushållningskedjans allra sista led.

I agrarsamhället, där försörjningen i hög grad hade grundat sig på självhushållning och det förekom en ganska strikt kontroll av med-



Bild 10.6. Torget i Kuopio. Källa: Museiverket/fotograf Hans Ritter.

lemmarna i de gemenskaper som byar och släkt utgjorde, höll sig en respektabel och giftasvuxen ung kvinna i närheten av hemmets krets. Dessa kvinnor rörde sig ofta på bekanta platser i närheten av hemmet.⁵² Det fanns således kulturella uppfattningar om en hushållssfär som fortsättningsvis kunde prägla vardagligt beteende i städerna.

De kvinnliga torgförsäljarna bar skylande kläder. En förklaring till torgförsäljarnas klädsel kan ligga i det faktum att alla allmogens kvinnor traditionellt hade klätt sig på detta sätt. Dessutom bestämde de nordliga väderförhållandena klädseln: i varmt väder skyddade kläderna huden från brännande sol och i kyla värmden de. Men förklaringen är kanske för pragmatisk. Av kvinnor i kundbetjäningssyrken förväntades, som Marja-Liisa Hentilä visar i sin studie, sedlighet och ett välartat sätt, och den unga kvinnan skulle skyla sig med fotsida och långärmade kläder. Prål var emellertid inte passande: en försäljare som kommit från fattiga



Bild 10.7. På denna bild från Uleåborgs torg år 1938 har både försäljarna och köparna hatt. Källa: Museiverket, JOKA Journalistinen kuva-arkisto/fotograf okänd.

förhållanden fick inte klä sig grannare än sin välbeställda kund, men hon fick inte heller klä sig bättre än arbetarbefolkningen. Kvinnans civilstånd hade stor betydelse när det gällde att få ett arbete: ensamma mödrar eller gravida kvinnor godkändes oftast inte som butiksförsäljare.⁵³

Kvinnornas torgklädsel hänger samman med agrarkulturens traditioner rörande kvinnlighet samt föreställningar om och representation av genus. Då väcks frågan: Klädde sig kvinnorna som stod på torget i enlighet med en kulturell förväntan, som hade sina rötter i den gamla landsbygdskulturen där kvinnor ofta utfört arbetet på gården och i det egna hushållet skyddade från främmande (mans)blickar? Kunde försäljningskvinnornas torgklädsel hänga ihop med att de medvetet täckte sin kropp och sin hud så att de inte skulle framstå som oanständiga kvinnor?

Att arbetar- och försäljarkvinnor bar täckande kläder kan tolkas som en sammankoppling mellan renlighetsföreställningar och maktförhållan-

den. Eftersom hela samhället genomsyrades av hierarkier internaliserade individen olika kontrollregimer. Därmed reproducerade hen omedvetet undertryckande kontrollmekanismer.⁵⁴ Genom att undvika kroppslig exponering på torgen kunde kvinnorna stå för renhet och prydlighet. Det är emellertid viktigt att poängtera att de kvinnliga klädkoderna knappast var skapade av män, utan tvärtom av andra kvinnor. Liksom Helga Druxes har argumenterat var det modern och inte fadern som övervakade att normerna kring renlighet, prydlighet och matkonsumtion efterföljdes.⁵⁵

Dessutom kan sammanlänkningen mellan kvinnlighet och renlighet ha gjort att man inom hushållen valde att låta kvinnor stå för försäljningen. Således mötte äldre föreställningar om sedlighet nyare uppfattningar om renhet och prydlighet. Vid denna tid förefaller det ha varit viktigt att klä sig på ett sätt som signalerade renlighet och ordentlighet. Det sista fotografiet visar försäljning av blommor, och här har försäljerskan en friare klädsel. På denna bild från Uleåborgs torg år 1938 har både försäljarna och köparna hatt, och de sociala skillnaderna är inte längre lika tydliga (bild 10.7).

Genus, klass och en plats i förändring

I det här kapitlet har vi visat hur de olika varorna som såldes på torget kunde tolkas på varierande sätt när det handlar om uppfattningar om renhet och smuts. När det gäller bondsmöret så framstod både bönderna och de kvinnor som ansvarade för tillverkningen i negativ dager i tidningarna och dessa försäljare kunde framställas som gammalmodiga och snikna. Delvis återfinns även uppfattningar av detta slag i frågelistmaterialet. Berättelser av det här slaget knyter också an till uppfattningar om att en del av jordbruket utövades på gammalmodiga och primitiva sätt.

I både tidningsmaterialet och minnesmaterialet lyfts den smutsiga kötthanteringen fram. Just när det gäller känslor av äckel och smuts är det många av skribenterna som lyfter fram de egna erfarenheterna. Och ofta handlar det om en könsbaserad avsmak, där smutsen associerades med män. Tidningsmaterialet visar att det fanns en tydlig koppling

mellan orenlighet och maskulinitet samt mellan renlighet och kvinnlighet då det handlade om torghandel.

Vi har visat att kvinnorna ges ett utökat utrymme i torghandeln och denna utveckling på ett tydligt sätt kan kopplas samman med könade uppfattningar om smuts. Dessutom har sammanvävda föreställningar om renlighet och genus en stor betydelse, och det förefaller vara så att äldre tankesätt om renlighet omformas när moderna synsätt etableras. I dessa processer stärks uppfattningar om livsmedelshantering som ett yrke för kvinnor. Vår analys av bilderna visar att många av de kvinnliga försäljarna länge skylde sina huvuden med sjalar och dukar. På de äldre bilderna finns flera yngre kvinnliga försäljare och på de nyare fotografierna är försäljerskorna ofta äldre.

I det här kapitlet har vi också gett exempel på förändrade sätt att uppfatta smuts – olika smutskoncept möter varandra. Normer och praktiker kring hygien varierade mellan stadsbor och glesbygdens landsbygdsbor. Dessutom krävde tillgången till bad, byteskläder och matförvaring ekonomiska resurser, något som långt ifrån alla hade i början av 1900-talet. Klass inverkade även på föreställningar om renlighet. Å ena sidan finns tydliga exempel på hur uppfattningar om de smutsiga andra sätts i rörelse – smutsen och det rena tillskrivs specifika grupper. Å andra sidan ser man hur moderna uppfattningar om renlighet, baserade på kunskap om hur sjukdomar sprids, får fotfäste. I bägge fallen spelar dock platsen en speciell roll – uppfattningar om och känslor kring det rena och det smutsiga ges betydelse av platsen, i det här fallet torget. Sammantaget visar vår studie hur traditionella och moderna uppfattningar vävs samman.

Noter

- ¹ *Östra Finland* 19 september 1895.
- ² Andelen människor som bodde i städer eller köpingar i Finland var år 1890 9,9 %, 1910 14,7 % och 1930 20,6 %. *Statistisk Årsbok för Finland: Ny serie – LXIV – År 1968*. Statistiska Centralbyrån. Helsingfors: Statens tryckericentral 1969, 5.
- ³ Se t.ex. Wassholm, Johanna, "Handel i marginalen: Den judiska småhandeln och lokalsamhället i Åbo i slutet av 1800-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* vol. 102, nr 4, 2017, 596–603.

- 4 Se t.ex. Hirdman, Yvonne, *Magfrågan: Mat som mål och medel: Stockholm 1870–1920*, Stockholm: Rabén & Sjögren, 1983.
- 5 För studier av förändring av livsmedelshandel under krigsåren, se t.ex. Hirdman 1983; Nyström, Samu, *Poikkeusajan kaupunkielämäkerta: Helsinki ja helsinkiläiset maailmansodassa 1914–1918*, Helsingfors: Historiallisia tutkimuksia Helsingin yliopistosta XXIX, 2013.
- 6 Jämför Östman, Ann-Catrin, "Traditions of gender, class, and language: Cooperative organizing in a Finland-Swedish community", *Markets and economic change in Europe from the 13th to the 20th century*, Pinella, Vicente (red.), Turnhout: Brepol Publishers 2009, 227–247.
- 7 Hietala, Marjatta, "Upplysning om hygien: Utländska influenser på finska läkares engagemang inom livsmedelskontrollen i Finland", *Mot ett modernt livsmedelssystem: Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Eriksson, Per (red.), Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 2015, 111–120.
- 8 För exempel, se Hirdman; Nordin, Christina, *Oordning: Torghandel i Stockholm*, Lund: Sekel bokförlag, 2009; Lee, Jenny, *The market hall revisited: Cultures of consumption in urban food retail during the long twentieth century*, Linköping: Linköping Studies in Arts and Science No. 497, 2009; Nyström. För exempel på internationella studier, se Thompson, Victoria E., *The virtuous marketplace: Women and men, money and politics in Paris, 1830–1870*, Baltimore & London: Johns Hopkins University Press, 2000; Shorett, Alice & Morgan, Murray, *Soul of the city: The Pike place public market*, Seattle: University of Washington Press, 2007; Tangires, Helen, *Public markets and civic culture in nineteenth-century America*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2003; Graham, Richard, *Feeding the city: From street market to liberal reform in Salvador, Brazil 1780–1860*, Austin: University of Texas Press, 2010.
- 9 Eriksson, Per (red.), *Mot ett modernt livsmedelssystem: Livsmedelshygien och livsmedelskontroll i Sverige och Norden 1850–1950*, Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 2015.
- 10 Jämför också Lindberg, Hanna, "Kyllä mä oon aina silleen tykännyt torikaupasta. Ihmisten väliet suhteet ja vastenmielisyys torikauppaa käsittelevissä kokemuspohjaisissa tarinoissa n. 1900–1950", *Eletty historia: Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, Kivimäki, Ville, Malinen, Antti & Annola, Johanna (red.), Tammerfors: Vastapaino, 2019, 217–248. Se även Wassholm; Östman, Ann-Catrin, "Smör och känslor i kristid", *Köpa salt i Cadiz och andra berättelser*, Tandefelt, Henrika et al. (red.), Helsingfors: Siltala, 2020, 199–210.
- 11 www.kuvakokoelmat.fi. (senast kontrollerad 23 juni 2021).
- 12 Pink, Sarah, *Doing visual ethnography: Images, media and representation in research*, London: Sage, 2007.
- 13 KIVÅ 29 A, B 1971, skapad av Nils Storå, detta material finns på arkivet Cultura, Åbo Akademi.
- 14 Pristävlingen fick 160 bidrag och arkivmaterialet omfattar 1 070 brevsidor. Informanterna var i huvudsak födda mellan 1890 och 1925, vilket innebar att de vid tiden för insamlingen var mellan 50 och 85 år gamla, och den tid som beskrevs var första hälften av 1900-talet.
- 15 Jämför också Lindberg, "Kyllä mä [...]"; Östman, Ann-Catrin, "Att synliggöra det nedvärderade", *Saga och sed: Kungl. Gustav Adolfs akademis årsbok*, 2019, 73–84. Se även Åström, Anna-Maria, "Strömmingsmarknaden som identitetssymbol", *Gräns-*

- folkets barn: Finlandssvensk marginalitet och självhävande i kulturanalytiskt perspektiv*, Åström, Anna-Maria, Lönnqvist, Bo & Lindqvist, Yrsa (red.), Helsingfors: SLS, 2001, 292f.
- 16 Douglas, Mary, *Purity and danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*, New York: Routledge, 1996, 3.
 - 17 de Certeau, Michel, *The practice of everyday life*, Berkeley: University of California Press, 1984, xii–xiii, 30–34; de Certeau, Michel, Giard, Luce & Mayol, Pierre, *Arkipäivän kekseliäisyys 2: Asuminen, ruuanlaitto* Tammerfors: niin & näin, 2013, 33–40.
 - 18 Jämför också Tooftgard, Jens, "Marketplaces and central spaces: Markets and the rise of competing spatial ideals in Danish city centres, c. 1850–1900", *Urban History*, vol. 43, nr 3, 2015, 1–19.
 - 19 Fiebranz, Rosmarie, "Lagårdar och lönearbete: Modernisering och skillnadsskapande i norrländsk skogsbygd vid 1900-talets mitt", *Scandia* vol. 76, nr 1, 2010, 100–128. Jämför också Åström, 2001.
 - 20 Se t.ex. Skarin Frykman, Birgitta, *Larsmässemärknaden: En folklig karneval i 1800-talets Göteborg*, Göteborg: Göteborgs universitet, 1993.
 - 21 Markkola, Pirjo, "Maaseudun työläisvaimot", *Tuntematon työläisnainen*, Laine, Leena & Markkola, Pirjo (red.), Tammerfors: Vastapaino, 1989, 47–53; Stark, Eija, *Köyhyyden perintö: Tutkimus kulttuurisen tiedon sisällöistä ja jatkuvuuksista suomalaisissa elämäkerta- ja sananlaskuaineistoissa*, Helsingfors: SKS, 2011, 251.
 - 22 Nordin, 44–52, 215–217.
 - 23 "Land och stad", SLS 1185, *Svenska litteratursällskapet i Finland*, Helsingfors, 140.
 - 24 *Jakobstad* 22 januari 1910; *Jakobstad* 12 februari 1910.
 - 25 *Jakobstad* 12 februari 1910.
 - 26 Jämför också *Vasabladet* 7 november 1911, 10 september 1912, 4 april 1915 och 8 oktober 1916.
 - 27 Detta är en återkommande – och transnationell – berättelse i kooperativa tidskrifter, se t.ex. Wawrzeniuk, Piotr & Östman, Ann-Catrin, "Brukbar historia? Framställningar av böndernas historia och bondesamhällets seder", *Perspektiv på lantbrukets organisering*, Eriksson, Fredrik & Eriksson, Per (red.), Stockholm: KSLS, 2016, 52f.
 - 28 KIVÅ 3108.
 - 29 Se t.ex. KIVÅ 3088 och 3111; SLS 1185, 135.
 - 30 KIVÅ 3076.
 - 31 KIVÅ 3092.
 - 32 *Pedersöre* 13 oktober 1917.
 - 33 KIVÅ 3063.
 - 34 KIVÅ 3087.
 - 35 *Kotka Nyheter* 4 september 1897.
 - 36 *Östra Finland* 19 september 1895; *Wasa Nyheter* 24 april 1896; 24 juni 1898; *Västra Nyland* 30 maj 1902; *Hufvudstadsbladet* 13 april 1907.
 - 37 Hirdman, 140; *Hufvudstadsbladet* 13 april 1907.
 - 38 Newby, Andrew G., "'The cold, northern land of Suomi': Michael Davitt and Finnish nationalism", *Journal of Irish and Scottish Studies*, vol. 6, nr 1, 2013, 81.
 - 39 SLS 1185, 644.
 - 40 Nordin, 130.
 - 41 Östman, Ann-Catrin, *Mjolk och jord: Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbrukssamhälle ca 1870–1940*, Åbo: Åbo Akademis förlag, 2000, 50.

- 42 Enligt filosofen Olli Lagerspetz är äckel en djupt personlig känsla som berättar mera om subjektet än objektet för upplevelsen. Detta kan även förklara hur upplevelser av äckel formulerades i minnesmaterialet. Lagerspetz, Olli, *Smuts: En bok om världen, vårt hem*, Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006, 62.
- 43 *Östra Finland* 19 september 1895.
- 44 SLS 1185, 695.
- 45 KIVÅ 3131:1.
- 46 *Vasablader och Vapaa Sana* 8 juli 1911.
- 47 *Wiborgs Tidning* 14 juli 1913. Jämför även *Österbottningen* 19 september 1929; *Svenska Pressen* 26 februari 1927.
- 48 *Västra Nyland* 12 juli 1921. Se även *Västra Nyland* 3 oktober 1925.
- 49 Räsänen, Matti, "Tori tutkimuskohteena", *Uusimman ajan etnologinen tutkimus taa-jamissa ja kylissä: Seminaari 4–8.2.1974*, Valonen, Niilo & Kovalainen, Pirkko, (red.), Helsingfors: Helsingfors universitet, 1974, 72.
- 50 Herranen, Timo, "Helsingin kasvukipuja vuosisadan vaihteessa. Hermannin ja Toukolan esikaupungit", *Arki ja murro: Tutkielmia keisarinajan lopun Suomesta*, Peltonen, Matti (red.), Jyväskylä: Suomen Historiallinen Seura, 1990, 117.
- 51 Jämför också Lindberg, 217–248.
- 52 Peltonen, Matti, "Työnjako sosiaalisena tilana: Sukupuolenmukaisesta työnjaosta maataloudessa", *Suomalaisen työn historiaa: Korvesta konttoriin*, Parikka, Raimo (red.), Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1999, 40–45; Rahikainen, Marjatta, "Kotiapulaisena 1900-luvun kaupunkilaisperheessä", *Työteliäs ja uskollinen: Naiset piikoina ja palvelijoina keskiajalta nykypäivään*, Rahikainen, Marjatta & Vainio-Korhonen, Kirsi (red.), Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006, 27.
- 53 Hentilä, Marja-Liisa, "'Pikku myyjätär': Ammatin naisistuminen ja hygienian tulo myymälään", *Suomalaisen työn historiaa: Korvesta konttoriin*, Parikka, Raimo (red.), Helsingfors: SKS, 1999, 112.
- 54 Druxes, Helga, *Resisting bodies: The negotiation of female agency in twentieth-century women's fiction*, Detroit: Wayne State University Press, 1996, 9.
- 55 *Ibid.*, 69.